

B) 6. stoljeće – na krilima Justinijanove rekonkviste

Otkako se Rimsko Carstvo tijekom 4. stoljeća počelo dijeliti na zapadni i istočni dio, hrvatski su prostori uglavnom pripadali njegovu zapadnom dijelu. Ipak, sve brojne diobe Carstva, a od Teodozijeve smrti godine 395. i ona konačna, načelno se pridržavaju ideje državnog jedinstva. Ne stvaraju se dvije odvojene države, nego se jedno Carstvo nalazi pod upravom dvojice careva. Stanje se korjenito mijenja 476. godine, jer je tada, nestankom carske vlasti na Zapadu, car u Carigradu ostao jedini legalni vladar čitavog Rimskog imperija i kršćanskog svijeta. U tom trenutku Italijom i hrvatskim prostorima zagospodarili su Ostrogoti. Bili su bizantski saveznici, priznavali su bizantsko vrhovništvo.¹⁸ Stanje se počelo ubrzano mijenjati dvadesetih godina 6. stoljeća – ostrogotsko-bizantski odnosi su se kvarili, a istovremeno i Carstvo je eko-nomski i financijski ojačalo. Kao takvo, bilo je sposobno zaratiti na Zapadu.

Vladavina Justinijana I (527-565) bila je obilježena opsežnim ratovima i velikim graditeljskim naporima: cilj je, između ostalih, bio da se Carstvu po-vrati sjaj i opseg kakvo je imalo u klasično doba rimske povijesti.¹⁹

Da bi Bizantsko Carstvo pokrenulo rat protiv ostrogotske države u Italiji i Iliriku bio je potreban formalan povod. Nakon što je u unutarostrogotskim sukobima ubijena ostrogotska kraljica Amalasvinta, Bizant se postavio kao branitelj legitimiteta i to iskoristio za napad – isto je tako bilo i godinu-dvije ranije, kada je u vandalskoj državi u sjevernoj Africi Gelimer preoteo vlast Hilderiku.²⁰

No, Justinijan nije poslao vojsku na snage novog ostrogotskog kralja Teodata i na središte njegove države na Apeninskom poluotoku, nego je, iz strateških razloga, 535/6. godine prvo zaposjednut Sirmij (Srijemska Mitrovica), a potom je vojska pod zapovjedništvom Munda, stratega Ilirika, dobila zapovijed “da ode u Dalmaciju, koju su podvlastili Goti, i preuzme nadzor nad Salonom”.²¹ Mund je izvršio zapovijed, a istovremeno je druga bizantska vojska pod vodstvom Belizara zauzela Siciliju. Time je središnje područje ostrogotske države postalo lako dohvatljivo i s juga, i sa sjevera i sa istoka – Goti su praktično bili pri-kliješteni.

Izgleda da je Mund u pohodu na Salonu koristio isključivo kopnene odrede, ali je zauzećem grada Carstvo ostvarilo značajnu prednost prvenstveno na moru. Naime, funkcija istočne obale Jadrana bila je tijekom dvadesetogodišnjeg rata od presudne važnosti. Za razliku od sjeverne Afrike i Sicilije, koje su kao pozadinska baza bile do krajnosti iskoristive tek u vrijeme kada je linija bizantsko-ostrogotskog sukoba bila na samom jugu Italije ili na obalama Tirenskog mora, s istočne obale Jadrana mogla se vrlo lako dosegnuti svaka točka na talijanskoj obali. Pogotovo je vlast nad istočnim Jadranom bila važna

kada su se borbe primakle Ravenni, dolini rijeke Po i sjeveru Italije. Važnost transjadranskih komunikacija leži i u tome što je prijevoz morem bio neusporedivo brži – Prokopije tvrdi da se od Epidamna (današnji Drač u Albaniji) do Rima kroz Mesinski tjesnac uz povoljan vjetar moglo stići za 5 dana, ali je vojska morala pješaćiti duž jadranskih obala, odnosno obilaziti Jadran punih 40 dana.²² Usto, trgovački su brodovi vjerojatno plovili sigurnijim putevima, zastajući i trgujući po primorskim naseljima, dok su ratni brodovi (ili brodovi uključeni u ratne operacije) birali najkraće i najbrže puteve.²³

Ako su Ostrogoti i prepustili Carstvu Siciliju bez borbe, to nisu smjeli dozvoliti u slučaju Dalmacije. Zato je, ubrzo pošto su Bizantinci zaposjeli Dalmaciju, u nju “stigla velika vojska”.²⁴ Negdje u blizini Salone ostrogotska je vojska pobijedila bizantsku izvidnicu. Potom se i glavnina bizantskih snaga sukobila s Ostrogotima: bitka je završila bez odluke, a poginuo je i vojskovođa Mund. Obje su vojske napustile poprište borbe, a u Salonu nije ušla nijedna.²⁵ Čini se da su Ostrogoti zadržali neka uporišta u blizini grada, vjerojatno Klis, možda i neka druga,²⁶ a Bizantinci su se, po svemu sudeći, povukli prema istoku. No, čim je Justinijan čuo što se dogodilo u Dalmaciji, naredio je vojskovođi Konstancijanu da “sakupi vojsku u Iliriku ... i napadne Salonu, na svaki mogući način”, a istovremeno Belizaru da “svom silom uđe u Italiju”.²⁷ U međuvremenu, Ostrogoti su krenuli na Salonu mornaricom i kopnenom vojskom te ju zauzeli. Konstancijan je sakupio vojsku u Epidamnu (današnji Drač) te se s brodovljem usidruje kod Epidaura (današnji Cavtat). Mornaricu prati i kopnena vojska. Kada su to Ostrogoti doznali, povlače se iz grada prema Skardoni (današnji Skradin) i dalje prema Ravenni. Na taj su način potkraj 536. Bizantinci podvlastili čitavu Dalmaciju i Liburniju,²⁸ a polako su napredovali i u Italiji. Stoga je ostrogotski kralj Vitigis poslao jednu “veliku vojsku u Dalmaciju”,²⁹ a nekim vojskovođama naredio da na “području oko rijeke Save... sakupe vojsku sastavljenu od barbara”.³⁰

Prethodnica ostrogotske vojske doživjela je poraz blizu Skradina, ali glavninu vojske to nije zaustavilo. U međuvremenu je pred Salonu stiglo i “mnogo ostrogotskog brodovlja”. Potom je počela opsada s kopna i s mora. Branitelji su “iznenada napali neprijateljske brodove koji su počeli bježati, a mnogo ih je potopljeno”. Opsada s kopna se produžila, ali su se Goti konačno morali povući i barem privremeno napustiti planove o ponovnom zauzimanju Dalmacije.³¹

Tada je Prokopije zapisao “da su barbari počeli osjećati manjak potrepština, jer nisu mogli ništa dopremiti Jadranom. Neprijatelj je, naime, posvema gospodario morem”.³² Potkraj tridesetih i početkom četrdesetih bizantski su odredi u Italiju dolazili preko Dalmacije, a kada je trebalo bježati, sigurno su sklonište opet nalazili u Dalmaciji.³³ Bizantinci 544. novače po Iliriku i potom preko Salone i Pule, uz kraći predah, odlaze u Ravennu.³⁴ Dvije godine kasnije bizantski brodovi dovode zamjenu opkoljenoj posadi u kalabrijskom gradu Driusu (Otranto), te se, obavljena zadatka, vraćaju u Salonu.³⁵

Istočnojadranska obala je tada veliki garnizon u kojem se bizantska vojska priprema, opskrbljuje i odmara za naporan rat protiv Gota u Italiji koji je završio tek pedesetih godina. Bez takvog strateškog zaleđa Bizantinci bi mnogo teže pobijedili.

Koliko je Dalmacija bila važna, svjedoči i činjenica da je ostrogotski kralj Totila poslao 549. godine svoju flotu s mnogo vojske u Dalmaciju,³⁶ kako bi prekinuo tokove opskrbe. Ostrogoti su na prijevaru upali u Makarsku (Μουίκουπον), pa “poubijali sve ljude tamo i odnijeli kao plijen sve što je bilo vrijedno”. Potom su stigli “do još jedne utvrde na obali, koju Rimljani zovu Laureate” (Λαυρεάτη). Upali su u grad i “poubijali sve koji su im se našli na putu”.³⁷ Iako su čak pobijedili bizantske brodove iz Salone, Ostrogoti su se morali vra-titi u Italiju, bez značajnijih uspjeha, jer je Dalmacija bila isuviše čvrsto bizantsko uporište da bi se mogao izvesti neki frontalni napad.

U 6. stoljeću na istočni Jadran Bizant dolazi na krilima Justinijanove obnove. On nastupa trijumfalno, kao dvostruki pobjednik – u ratovima nad Carstvu neprijateljskim barbarima i nad pravovjernom kršćanstvu neprijateljskim arijancima. Car nastoji srediti vjerske prilike, a iznad svega, planira gradnju mnogobrojnih objekata. Bilo je to doba najveće graditeljske aktivnosti u čitavoj povijesti Bizantskog Carstva. Nešto od toga poleta stiglo je i do hrvatskih prostora.³⁸

Dijelom i zbog bizantsko-ostrogotskog rata počinje se forsirati pomorski pravac istok – zapad (s istoka – iz Carigrada prema jadranskim gradovima, ponajviše Ravenni), pa se intenzivno gradi niz postaja, svojevrsna dužobalna magistrala ili istočnojadranski pomorski limes (od Drača do zapadne obale Istre), uvjetno nazvan *limes marittimus*. To je bio detaljno isplaniran i organiziran sustav gusto sagrađenih utvrda koje su kontrolirale promet prema Ravenni, središtu bizantske uprave u najzapadnijim dijelovima Carstva. Utvrde su istodobno bile pribežište za stanovništvo uže i šire okolice.³⁹ Limes je bio graditeljski pothvat koji se nedvojbeno može smatrati najkompleksnijim i, ukupno uzevši, najvećim i najskupljim dijelom “Bizanta na Jadranu”. Radi se tek o dijelu dužobalnog limesa koji se proteže od Carigrada preko Egejskog i Jonskog mora sve do Venecije i Ravenne i dalje, u luku, uz jadransku obalu Italije sve do Otranta. Na potezu od Bokokotorskog zaljeva do zapadnoistarske obale, dakle, na hrvatskom prostoru, radi se o možda stotinjak, pa i više utvrda – Nataša Mučalo je u nedavno provedenom istraživanju na otocima od Žirja na jugoistoku do kvarnerskih otoka na sjeverozapadu utvrdila postojanje 14 utvrda, a na još šest lokacija pretpostavlja da su postojale.⁴⁰ Sustav se počeo izgrađivati vjerojatno u 4. i 5. stoljeću, a bio je kompletiran u doba Justinijana I.⁴¹ – kasnoantički refugiji Gradac i Spilan iznad Župe Dubrovačke postojali su čak i ranije, možda već od 2. a sigurno u 3. stoljeću;⁴² u 4. stoljeću gradi se bedem “bizantskog kastruma” na Velom Brijunu.⁴³ Izgradnja Justinijanova limesa “bila je posljednja kasnoantička intervencija u otočnoj prostornoj organizaciji”.⁴⁴

Prokopije iz Cezareje je u djelu "O građevinama" detaljno opisao izgradnju u Carstvu u doba Justinijanove vladavine, ali nema ništa o izgradnji u Italiji, Istri i Dalmaciji. Koji je tome razlog, da li su ta poglavlja izgubljena ili ih Prokopije uopće nije napisao – ne zna se. Kako bilo da bilo, sačuvani tekst "Građevina" svjedoči o tome koliko je Justinijan (ili civilni i vojni službenici koji su ga okruživali) bio zainteresiran za izgradnju diljem Carstva, pa čak i koliko je i osobno sudjelovao u financiranju i projektiranju pojedinih objekata. Vjerojatno je inicijativa krenula iz vrhovne vojne komande, jer je to bilo razdoblje neposredno prije ili za vrijeme rata protiv Ostrogota, dakle, iz kancelarije "magister militum praesentalis", a zatim je to prebačeno u službu financija. Tamo je bio zadužen, ali na razini dijeceze, "procurator monetarum" za distribuciju novca i za nadgledavanje javnih radova.⁴⁵ Baš kao što su se inženjeri razmislili Carstvom i gradili raznovrsne objekte, tako su vjerojatno i na istočni Jadran stigli inženjeri – graditelji. Vjerojatno se za njih moglo reći isto ono što je Prokopije napisao za Krisa iz Aleksandrije: "iskusan majstor-graditelj koji je služio caru u njegovim graditeljskim pothvatima te je sagradio većinu građevina podignutih u gradu Darasu i ostatku te pokrajine (na krajnjem istoku Carstva, u Mezopotamiji – op. I. G.)".⁴⁶

Na istočnojadranskoj obali takvi su se inženjeri mogli seliti s utvrde na utvrdu, projektirati i nadzirati gradnju. Ako su se stvari na istočnom Jadranu odvijale slično navedenom mezopotamskom primjeru, dobar dio poslova pao je na leđa lokalnog stanovništva. Među njima je ključna osoba bila ona koja je izvrsno poznavala Jadran, odnosno njegov zemljopis i način plovidbe. Trebalo je znati s kojih se točaka najlakše i najbolje kontrolira promet, pa su osobe s takvim znanjima mogla sugerirati gdje da se grade utvrde. Moguće je da se radilo o više osoba, od kojih je svaka poznavala dobro samo jedno uže područje, dio obale, primjerice, okolicu Salone, Zadra ili Dubrovnika, ili Istru.

Utvrde su morale zadovoljavati slijedeće zahtjeve: s njih se kontrolirao širi prostor, obično 10-15 km, odnosno morala se vidjeti slijedeća utvrda u nizu (primjerice, s dubrovačke se hridi mogao nadgledati veliki prostor – od današnjeg Cavtata, pa sve iza Elafita). Trebale su imati povoljnu luku, a po mogućnosti i alternativnu – jedna bi bila zaštićena od južnog, druga od sjevernog vjetrova (kako je to bilo, primjerice, uz "bizantski kastrum" na Velom Brijunu, gdje su se brodovi mogli sidriti i u uvali Dobrinka i u uvali Salina).⁴⁷ U relativnoj blizini (na nekoliko kilometara) u pravilu je bilo i plodno polje koje bi posadu opskrbljivalo najnužnijim namirnicama. Dobar primjer tomu su utvrde na Žirju, jer imaju plodno žirjansko polje, šibenska utvrda sv. Ane koja posjeduje šibensko Donje Polje,⁴⁸ potom Pustograd na otoku Pašmanu, Kužekino na otoku Rabu, sv. Damjan na otoku Cresu.⁴⁹ Unutar obrambenog zida sve je bilo podređeno potrebama posade – primjerice, ili je postojao izvor pitke vode

Slika 2. "Grad Trogir je malen otok u moru, s kopnom povezan kao most uistinu uskim zemljouzom, kojim stanovnici prelaze u sam grad. Trogir se zove, jer je sam otok malen kao krastavac" - DAI 29/258-262; Vizantijski izvori II, 22-23.

ili cisterna. Arhitekturu je gotovo nemoguće tipološki klasificirati, jer su se pri gradnji bedemi vrlo često prilagođavali konfiguraciji terena.⁵⁰ Uglavnom se radi o teško pristupačnom, brdovitom terenu na vrhovima, gdje je utvrda (odnosno gradina) postojala još iz prethistorijskih vremena.⁵¹ Doduše, poznati su primjeri i savršeno pravilnih geometričnih kastrona, za sada bez indikacija o unutarnjim strukturama, što su izgrađeni na nižim, zaravnjenim otočnim lokacijama (poput utvrde na Palacolu i sv. Petar kod Ilovika).⁵²

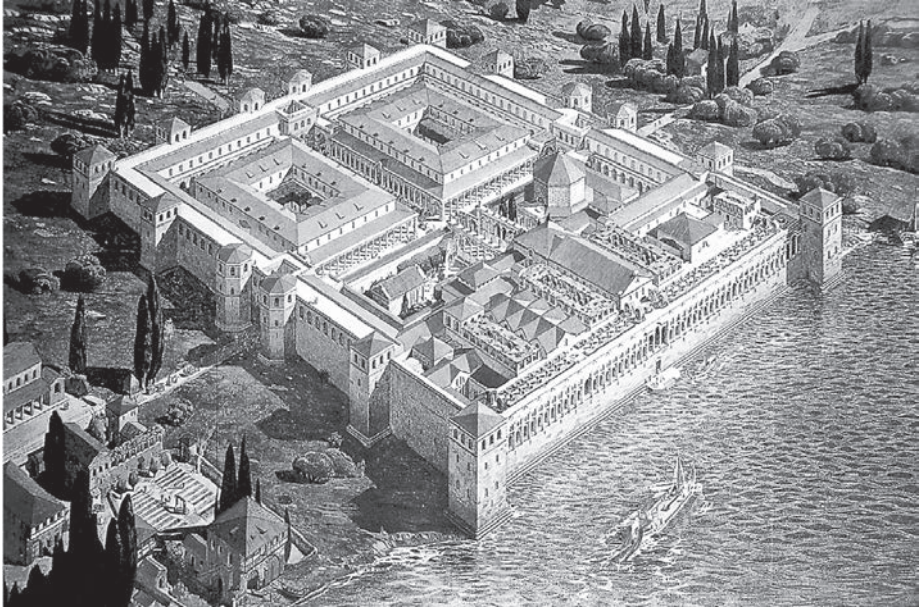
Među tim bizantskim uporištima na istočnojadranskom plovidbenom putu valjalo bi razlikovati dvije vrste, ovisno o položaju. Prva vrsta je bila neposredno uz obalu; bit će to u kasnijim stoljećima nastavak funkcija antičke luke, "emporijska". To su dobrim dijelom gradovi koji imaju antički kontinuitet – ponajprije Zadar i Poreč, pa Trogir i Pula te Rab,⁵³ Krk i Osor. To su svakako i Split i Dubrovnik. Uglavnom, u ovu vrstu bizantskih uporišta mogu se ubrojiti sve naseobine koje kontinuiraju iz antike, ali i druge, nastale u kasnoantičko i ranosrednjovjekovno doba koje unutar zidina imaju luku i lučke objekte, dok za popravak brodova eventualno imaju brodogradilište – naravno – sve u suženim dimenzijama kasne antike.⁵⁴

Drugog su karaktera novonastale utvrde (iako i neka naselja iz prve grupe, kao, primjerice, Dubrovnik, imaju i takve karakteristike) izgrađene podalje od mora (od 300 m do kilometar, pa i dva kilometra), ali na mjestu s kojeg se vidi šire područje; one kontroliraju i pogodne luke ispod sebe. To su, primjerice, utvrde na Vrgadi, Korintija kod Baške na Krku, Guštjerne na Žirju. Ako je prvoj grupi prvenstveni zadatak bio obrana i održavanje luke, ovoj drugoj je bila kontrola prometa. Često se događalo da se ispod utvrda druge vrste podižu sakralni objekti – kako se na Vrgadi, ispod sv. Mihovila na Ugljanu, na otoku Svecu i ispod utvrde Toreta na Kornatu radi o crkvi sv. Andrije, koji je u ranom srednjem vijeku bio tipični hagionim vezan uz carigradski krug, utjecaj Bizanta na stvaranje vrlo specifičnog kulturnog pejzaža nije dvojen.⁵⁵ U podnožju Korintije na Krku, u Maloj Luci, izgrađeno je podgrađe s pristaništem.⁵⁶

Zadar, Trogir te Krk, Osor, Pula održali su se na životu u turbulentnim vremenima kasne antike. Nekim gradovima to nije uspjelo – Salona, Epidaur, Narona,⁵⁷ Fulfinum na Krku, Nezakcij kod Vizače u Istri iz mnogih se razloga više nisu mogli prilagoditi novonastalim prilikama, te se život u njim jednostavno ugasio.⁵⁸ U nekim slučajevima središta života pomiču se prema novim lokacijama – kao na primjeru Salone/Splita i Epidaura/Dubrovnika. Radi se o dvojakoj vrsti kontinuiteta pod bizantskim vrhovništvom – za prvu skupinu postoji kulturno-političko-topički kontinuitet, za drugu samo kulturno-politički.⁵⁹

Slika 3. Bizantska utvrda Toreta na otoku Kornatu

Slika 4. Rekonstrukcija prvobitnog izgleda Dioklecijanove palače, početak 4. stoljeća. Kompleks ima oblik pravokutnika površine oko 30.000 m². Okružen je jakim vanjskim zidom sa 16 kula. U grad su vodila troja kopnena vrata sa sjeverne, zapadne i istočne strane, dok su na južnoj strani bila mala morska vrata. Dvije glavne ulice koje se sijeku pod pravim kutom dijele kompleks na četiri dijela. U južnom dijelu nalazile su se carske odaje, hramovi i Dioklecijanov mauzolej (danas katedrala sv. Dujma), a u sjevernom dva velika četverokutna stambena bloka za poslužu i vojnu posadu.

Život na prostoru današnjeg Splita preseljavao se u dužem razdoblju iz zamiruće Salone u nedaleku Dioklecijanovu palaču, jezgru srednjovjekovnog Splita⁶⁰ – “antika nije u Splitu zaglavila naprasnom smrću nego se kroz duga stoljeća pretapala u novo doba”.⁶¹ Stvarno, ali i simbolično, građevina koja povezuje kasnu antiku i rani srednji vijek na hrvatskim prostorima jest upravo ta palača – ona se iz posljednje careve rezidencije, raskošnog obiteljskog boravišta s kulturnim građevinama od kojih je jedna bila carevo posljednje počivalište, pretvara u ranosrednjovjekovni grad ključne važnosti za hrvatsku ranosrednjovjekovnu (i naravno kasniju) povijest.⁶² Vrlo je karakteristično da su jedina dva pronađena imena – Zotikos i Filot, grčki graditelji palače. Njih je Dioklecijan pozvao iz maloazijske Nikomedijske, odnosno iz sirijsko-antiohijskog kruga.⁶³ Osim toga, proces transformacije carske vile u grad (“vrijeme kada se iz precizne i kristalične, gotovo anorganske geometrijske forme Dioklecijanove palače rađao živi srednjovjekovni grad”)⁶⁴ događa se pod kapom bizantskog vrhovništva. To je jedinstven slučaj na čitavu evropskom prostoru.

Na sličan se način život iz antičkog Epidaura – Cavtata premještao na nedaleki stjenoviti poluotok na kojem je stvoren Dubrovnik – Rausij. U nekim

Slika 5. Crkva sv. Martina u Zlatnim vratima Dioklecijanove palače

srednjovjekovnim kronikama (prije svih Konstantin Porfirogenet,⁶⁵ potom i Toma Arhidakon⁶⁶ te Ljetopis popa Dukljanina)⁶⁷ postoji priča o propasti Epidaura i bijegu preživjelih stanovnika na stjenoviti poluotok gdje osnivaju Rausij, budući Dubrovnik. To se povezuje sa slavensko-hrvatskim osvajanjima u Dalmaciji, odnosno s padom Salone i bijegom Salonitanaca i stanovnika drugih dalmatinskih gradova u Dubrovnik i osnutkom grada. Sličnu priču o postanku Dubrovnika, pošto su nedaleki Epidaur navodno razorili neki došljaci podrijetlom iz Rima, zabilježili su i drugi srednjovjekovni izvori. Te su priče izrasle iz ranosrednjovjekovne pučke predaje: Epidaur je kao rimska zemljoradnička kolonija, smješten na kraju otvorenih Konavala, bio vrlo neprikladan za stanovanje u atmosferi opće nesigurnosti u kasnoj antici, pa se središte života na tom području postupno seli prema lokaciji današnjeg Dubrovnika.

Život na toj lokaciji, pak, kontinuirao još iz ilirorimskog razdoblja. Značajnijih ostataka iz antičkog doba nema. No, Dubrovnik je tipično naselje kasne antike i ranoga srednjega vijeka.⁶⁸ Doseljavanje na hrid koja će kasnije postati jezgra Dubrovnika intenzivira se u 4. i 5. stoljeću,⁶⁹ od 5. stoljeća postoje sve brojniji materijalni ostaci. Osim toga, Konstantin Porfirogenet tvrdi da je grad osnovan 449. godine. Kada navodi neku apsolutnu godinu, car Konstantin obično za to ima pouzdane razloge i argumente, dakle, izvor u kojem se jasno mogao informirati o toj godini. Godine 1979. otkriveni su ostaci bazilike i drugi nalazi u njezinoj blizini koji su datirani 6. stoljećem.⁷⁰ Stoga se može zaključiti kako je nova faza razvoja grada nastupila od tridesetih godina 6. stoljeća, kada se iz naselja bez boljih veza sa zaleđem Dubrovnik odjednom pretvara u jedno od ključnih uporišta bizantske vlasti na tom dijelu obale.

Stonsko je područje bilo vrlo naseljeno u kasnoj antici, a utvrda je bila na lokaciji Staroga Grada.⁷¹ Utvrda je postojala i u Polačama na Mljetu, potom na otocima na ulazu u Pelješki kanal,⁷² pa vrlo brojne na srednjodalmatinskim otocima i na obali.⁷³

Na mjestu današnjega grada Hvara, na padini brda Glavica, u dijelu grada koji se i danas naziva Burak (Burg) razvija se gradsko naselje od kraja 4. stoljeća, a graditeljski polet u doba Justinijana daje nov poticaj njegovu razvoju.⁷⁴ Suvremenici, odnosno Prokopije iz Cezareje, naselje naziva Lisina.⁷⁵

Dokaz o praktički idealnom izboru lokacija na bizantskom istočnojadranskom limesu jesu i primjeri sa šire zadarske okolice. Čini se kao da na tom prostoru i nema boljih položaja za podizanje utvrda. Tako utvrda nad uvalom Vela Stupica na Žirju blizu jugoistočnog rta otoka služi za smještaj vojne posade; pronađeni su ostaci stambenih objekata, fragmenata krovnog crijepa i keramičkih posuda. Utvrda kontrolira pristanište u samoj uvali, ali i još jedno, alternativno, na južnoj, gotovo posve otvorenoj strani otoka. Udaljena je od mora oko 150 m i na 29 m nadmorske je visine, ali se u njezinu pod-nožju uopće ne može naslutiti kako daleko se s nje pruža pogled – ona nadgleda put od dvadesetak

km dalekog Primoštena na jugoistoku prema Kornatima na sjeverozapadu.⁷⁶ Niti 2 km dalje od ove, na otoku je i druga utvrda, zvana Guštjerne s koje se nadzirao put sa sjeverne strane otoka, prema otocima Prviću, Kaprijama, Kaknu, Obonjanu, Zlarinu, na sjever sve do područja današnjeg Šibenika i tamošnje utvrde sv. Ane,⁷⁷ a prema sjeverozapadu sve do Vrgade na kojoj je postojala utvrda.

Utvrda sv. Ane, prajezgra današnjeg Šibenika, kontrolirala je akvatorij prema jugu i posebno ušćem Krke put prema Skardoni-Skradinu.⁷⁸ Konstantin Porfirogenet u "De administrando imperio" Vrgadu spominje pod imenom Lumbrikaton – Λουμβρικότων.⁷⁹ Ona je kontrolirala južni ulaz u Zadarski kanal, a s nje se mogao nadgledati širi akvatorij od Murtera, pa sve do Žirja i Kornata, a na sjeverozapad sve do Zadra, iako je bila izgrađena na samo 60 m nadmorske visine. U neposrednoj blizini utvrde nalaze se dvije luke koje naizmjenice štite od bure, juga i maestrala. Sjeverozapadna uvala je potpuno zaštićena, u njoj se nalazi i predromanička crkva sv. Andrije. Moguće je da su se na toj lokaciji nalazili lučki uređaji i naselje, ali do sada ništa nije nađeno. Sljedeća u nizu od vrgadske utvrde bio nedaleki Pustograd na Pašmanu.⁸⁰ Jedna od najbolje očuvanih je utvrda Tarac – Toreta na otoku Kornatu.⁸¹ I ona je nadgledala širi akvatorij, ali je, također, ispod nje bila i pogodna luka. Slična je utvrda onoj vrgadskoj bila sv. Mihovil iznad Preka na Ugljanu.⁸²

Na krajnjem sjeverozapadu zadarskog područja, iznad Caske na otoku Pagu, nalazi se još jedna utvrda – iako je u dubokoj uvali, u središnjem dijelu otoka, na maloj nadmorskoj visini, s nje se može kontrolirati čitav, 15 km dugačak Paški zaljev. Na sjeverozapadu se vidi i nedaleki zaljev Stare Novalje, a pogled se na tu stranu otvara i prema Velebitskom kanalu. Na jugu i jugozapadu vide se otoci Maun i Škrda, potom nešto dalje Vir, Sestrunj, Molat, Olib, Silba, te konačno Ilovik, Lošinj i Cres.

Na svim tim otocima, na pravilnim razmacima i na strateški važnim mjestima nalaze se druge utvrde.⁸³ Na sjevernijim dijelovima obale niz utvrda se nastavlja – u Podvelebitskom primorju i na sjevernoj strani Krka, gdje su Korintija, Veli Grad i Sv. Marko.⁸⁴

Čini se da je zasad najbolji poznat primjer fortifikacijske arhitekture u literaturi često spominjani kastron što ga je Bizant podigao na Velikom Brijunu. Radi se zapravo o malom utvrđenom gradu u kojem je boravila vojna posada, s bazilikom i nekim drugim urbanim elementima. Postojala su i gospodarska postrojenja koja su služila za uzdržavanje posade i stanovništva, drugim riječima, mnoge zgrade stambenog odnosno civilnog karaktera.⁸⁵

Spomenuo sam tek manji dio poznatih utvrda, a vjerojatno ima priličan broj onih koje još nisu ni otkrivene ili prepoznate kao bizantske. Moguće je da su na nekim od brojnih toponima "straža" i sličnih postojale bizantske (kasnoantičke) utvrde.⁸⁶ Sedamdesetih je godina Mate Suić prvi uopće spomenuo da je *limes*

postojao. Otada, od vremena skromnih znanja, poznavanja i razumijevanja *li-mesa* bitno se popravilo, iako su i danas od objekta do objekta velike razlike u stanju istraženosti, kao i u kvaliteti obrade.⁸⁷ No, ni prije 25 godina, ni danas nema dvojbe da je taj sustav bio dobro osmišljen i ustrojen, on je bio najbolji predstavnik Bizanta na Jadranu, bez obzira koliko u središnje pokrajine Carstva sudjelovale u njegovoj izgradnji. On je jadranskim stanovnicima ulijevao sigurnost. Tako idealno ustrojen, mogao je pobuđivati i druge asocijacije, kao da ga je ustrojio sam Bog, kako je u svom djelu "Građevine" govorio bizantski historičar 6. stoljeća Prokopije iz Cezareje.⁸⁸

Pomorski limes samo je dio graditeljskog odnosno svakovrsnog poleta koji je zahvatio hrvatski pa i širi prostor u doba Justinijanove vladavine – Branko Marušić razdoblje naziva "zlatnim dobom bizantinske vladavine".⁸⁹ Primjerice, čim je 536. godine bizantska vojska ušla u Salonu, počela je s popravkom ruševnih zidina.⁹⁰ Neki od tih manjih popravaka izvađani su komadima amfora.⁹¹ U konačnici, radilo se o značajnim zahvatima koji su bitno utjecali na izgled danas istražene salonitanske fortifikacijske arhitekture. U karakterističnom trokutastom obliku kula i drugi elementi ukazuju na sličnost s istovrsnim objektima u središnjim dijelovima Carstva.⁹²

Popravljaju se i grade nove zidine i u Zadru, Puli i nekim drugim mjestima, ali je kvaliteta tih popravaka i dogradnji bila slaba, rađena očigledno na brzinu, kada je trebalo improvizirati da bi se što je moguće bolje zaštitilo od ostrogotskog (i svakoga drugog) neprijatelja.

I u unutrašnjosti, od obale do Save, gradile su se utvrde, ali znatno manji broj, jer se bizantska strategija vladanja umnogome razlikovala od rimske: dok je Rimsko Carstvo bilo ničim neosporavani vladar nad čitavim poznatim svijetom, Bizant je u teoriji imao iste, ali u praksi bitno manje zahtjeve – realistično je želio kontrolirati samo strateški važne točke. Naime, u kasnoj antici jasna je tendencija da se život koncentrira oko jednog utvrđena, lako branjiva mjesta; tako je bilo i na prostoru današnje Bosne i Hercegovine te planinskih dijelova Hrvatske (u okolici Kaknja, Bihaća, Ključa).⁹³ Neke kasnoantičke utvrde funkcioniraju baš u Justinijanovo doba – primjerice, Kuzelin na jugoistočnim obroncima zagrebačke Medvednice, sjeverno od Sesveta.⁹⁴ Moguće je da je neka utvrda bila i na zagrebačkom Gradecu, potom i na lokaciji srednjovjekovnog burga u Ozlju.⁹⁵ Stoga nema sumnje da je takvih utvrda bilo na mnogo više, dosad još neotkrivenih mjesta.

Polet u Justinijanovo vrijeme poticale su i poduzetne ličnosti koje je na istaknuta mjesta imenovao sam car. Tako je biskupima imenovao u Puli Isaka, u Poreču Eufrazija, u Ravenni Maksimijana. Maksimijan je inače bio iz okolice Rovinja, a u Puli je sagradio baziliku sv. Marije Formoze.⁹⁶ Eufrazijeva bazilika u Poreču najzamašniji je građevinski projekt dogotovljen sredinom 6. stoljeća.⁹⁷ Katedrala i čitav biskupski kompleks u Poreču dobili su ime po tamošnjem

Slika 6. Na istočnoj strani bazilike nalaze se tri apside ukrašene mozaicima u ranobizantskom stilu. najbolje su očuvani mozaici u središnjoj apside. Središnji prizor u polukupoli apside predstavlja Bogorodicu s djetetom na prijestolju, okruženu anđelima i mučenicima, među kojima je posebno označen sveti Mavro, prvi porečki biskup i mučenik, te biskup Eufrazije koji u rukama drži model crkve. Ističu se i lijepi prizori Navještenja i Pohoda u donjem dijelu apside, traka s 13 medaljona kojim je ukrašen svod apside te prikaz Krista s apostolima nad lukom apside.

biskupu Eufraziju koji je istovremeno bio i *spiritus movens* njihove izgradnje. Specifični arhitektonski oblik, karakteristične dekoracije, a ponajviše programatska ikonografija zidnih mozaika (lik Bogorodice na središnjem mjestu) povezuju

Eufrazijevu baziliku uz umjetnička strujanja koja se javljaju u carigradskom centru i koja se šire duž jadranskih obala usporedo s napredovanjem bizantske vojske u ratu protiv Ostrogota. Za Istru se općenito može reći da je većina danas pronađenih ulomaka skulpture importirana, klesana u kvalitetnom mramoru prema strogim bizantskim kanonima uspostavljenima u Carigradu i Ravenni. Doduše, značajna je razlika u kvaliteti skulpture u gradu u odnosu na teritorij gradskih agera.⁹⁸ Sarkofazi iz Salone i s Brača, isklesani u 6. stoljeću, stilski pripadaju “provincijalnom krugu paleobizantske umjetnosti”.⁹⁹ Utjecaji na istarsku skulpturu mogu se podijeliti na tri sloja: direktan utjecaj iz Carigrada, “pročišćen” utjecaj iz Ravenne te utjecaj općeg sredozemnog duha utemeljenog na kasnoantičkoj tradiciji.¹⁰⁰

Intenzivan popravak starijih crkava i gradnja novih izvan gradskih naselja svjedoče o novom poletu kršćanstva na hrvatskom prostoru u 6. stoljeću. Tome u priličnoj mjeri pridonosi i pobjeda pravovjernih Bizantinaca nad arijancima Ostrogotima, čemu su pogodovale i netom srede političke prilike i privremen gospodarski polet. Oko 550. godine obnavljaju se crkve u Saloni, Zadru, Kotoru, Stonskom polju, Starom Gradu na Hvaru.¹⁰¹ Mnoge su crkve tada izgrađene – poput one u Gatima kod Omiša.¹⁰² Crkve u uvali Sepen na otoku Krku i sv. Martina u Martinšćici na otoku Cresu imaju tlocrtnu osnovu u obliku grčkog križa, tipično obilježje bizantske arhitekture Justinijanova doba.¹⁰³ Na nekim crkvama podignutima u to doba – sv. Damjan u Barbatu na Rabu, sv. Marija na Kornatu, Sv. Damjan u Ogrulu na Krku – zid apside raščlanjen je lezenama povezanima lukovima, što je tipološka osobitost justinijanovske izgradnje.¹⁰⁴

Čini se da su već tijekom 6. stoljeća na jadranske obale stigli i benediktinci: osnivali su svoje zajednice na otočićima Majsanu (kraj Korčule), Šćedru (između Hvara i Korčule), na Palacolu, na Lastovu, Mljetu i drugdje.¹⁰⁵ Događalo se to, dakako, djelomično i zaslugom bizantskog vrhovništva.

Usprkos značajnim domašajima bizantskih osvajačkih pohoda, već od tridesetih godina 6. stoljeća produbljuje se sveobuhvatna kriza – gospodarska i politička. Dakle, dolazak Hrvata i Slavena u početku 7. stoljeća nije značio i početak kriznog razdoblja na prostoru njihova naseljavanja; eventualno se može reći da će njihovo doseljavanje krizu znatnije produbiti. Dodatne teškoće stvarali su pokreti izbjeglica iz unutrašnjosti prema obali i epidemije kuge. Kroničar za 543. godinu bilježi da “velika smrtnost pustoši tlo Italije, a Istok i Ilirik su jednako tako već satrti”.¹⁰⁶ Sljedeći nalet epidemije, 559-561. godine, pogodio je i Istru. Kuga je na Jadranu zabilježena i 565, pa 591. i 599-600. godine.¹⁰⁷ Sveobuhvatna kriza izazvala je i krizu gradova: u njima se smanjuje broj stanovnika – primjerice, Starigrad na Hvaru se bitno smanjio, jer je izgrađen novi trakt sjevernih zidina.¹⁰⁸ Nije slučajno što se posljednji put prije 9. stoljeća Siscija spominje 530. i 533. godine. Celeia (Celje) i Emona (Ljubljana) posljednji se

puta spominju prije 587. godine.¹⁰⁹ Iako bizantska vlast u Sirmiju nestaje pod naletom Avara i Slavena 582. godine, već su u tridesetim godinama 6. stoljeća “grad i njegova okolina sasvim opustjeli (...) dio stanovništva istrijebio je rat, a druge bolest i glad”.¹¹⁰